

НЕСТЕРОВИЧ В. Ф.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 342.572

ПОНЯТТЯ «ГРОМАДСЬКЕ ОБГОВОРЕННЯ» ЯК КАТЕГОРІЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

У статті досліджено поняття «громадське обговорення» як категорія конституційного права. Запропоновано розуміти під поняттям «громадське обговорення» сукупність передбачених законодавством заходів, які організуються та проводяться у чітко визначені строки органами публічної влади з метою виявлення громадської думки та її урахування під час прийняття нормативно-правових актів шляхом їх розширеного розгляду громадськістю, здійснення експертного аналізу, порівняння та оцінки, а також внесення громадянами та їх об'єднаннями відповідних пропозицій і зауважень.

Ключові слова: поняття, громадське обговорення, громадськість, категорія, конституційне право.

В статье исследовано понятие «общественное обсуждение» как категория конституционного права. Предложено понимать под понятием «общественное обсуждение» совокупность предусмотренных законодательством мер, которые организуются и проводятся в строго определенные сроки органами публичной власти в целях выявления общественного мнения и его учета при принятии нормативно-правовых актов путем их расширенного рассмотрения общественностью, осуществления экспертного анализа, сравнения и оценки, а также внесения гражданами и их объединениями соответствующих предложений и замечаний.

Ключевые слова: понятие, общественное обсуждение, общественность, категория, конституционное право.

This article explores the concept of “public discussion” as a category of constitutional law. The author suggested to understand under the concept of “public discussion” set provided by law measures that are organized and conducted in clearly defined terms of public authorities to identify public opinion and its consideration in making regulations by their extended consideration of public exercise, expert analysis, comparison and evaluation, as well as making citizens and their respective associations and remarks.

Key words: concept, public discussions, public category, constitutional law.

Вступ. Важливою конституційно-правовою формою впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів є проведення громадських обговорень. Завдяки їх проведенню можна усесторонньо підійти до вирішення найбільш складних і важливих для держави та суспільства питань, насамперед, шляхом залучення до участі у громадських обговореннях представників зацікавлених сторін, різного роду незалежних фахівців та експертів. Громадські обговорення є зручною та конструктивною формою для обміну різними думками та

переконаваннями між усіма зацікавленими суб'єктами, що є визначальним в аргументованому переконаванні щодо необхідності прийняття певного нормативно-правового акта.

Теоретичну основу дослідження поняття «громадське обговорення» як категорії конституційного права склали наукові праці М. Кушнір, Н. Бусової, Ю. Хабермаса, В. Кряжкова, А. Євгенєвої, Ю. Шкарлата, В. Погорілка, В. Федоренка, а також офіційні доповіді та правові акти. Попри велику кількість публікацій з означеної проблеми, які мають місце останнім часом у зарубіжній та вітчизняній юридичній науці, поняття «громадське обговорення» як категорія конституційного права досі так і не отримало свого визначення, попри активне його використання у законодавстві та науково-експертному середовищі.

Теоретико-правовим підґрунтям для конституювання громадських обговорень як форми впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів стала концепція деліберативної демократії або «демократії обговорення». Деліберативна демократія заснована на тому, що усі, кого може торкнутися нормативно-правовий акт, який планується прийняти, повинні мати рівні шанси на участь у його обговоренні шляхом проведення перманентного і максимально широкого громадського дискурсу, результати якого визначаються не балансом сил, а силою отриманих під час його проведення аргументів [2; с. 51]. Застосування конституційно-правової процедури щодо здійснення громадського обговорення нормативно-правових актів дає органам публічної влади змогу проінформувати суспільство про зміст проектів нормативно-правових актів та залучити до цього процесу усіх зацікавлених осіб.

Тому найбільшим здобутком концепції деліберативної демократії у контексті впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів є отримання необхідної усесторонньої та актуальної інформації під час проведення громадського обговорення проекту нормативно-правового акта, оскільки жоден орган публічної влади, приймаючи певне нормативне рішення, не може передбачити усіх можливих аспектів його реалізації. Крім того, навіть спеціально створена робоча група чи комісія з числа фахівців та експертів не володіє усім обсягом інформації, що відноситься до певного проекту нормативно-правового акта, який планується прийняти. Вільний та різносторонній обмін думками і переконаваннями під час його обговорення громадськістю, який супроводжується потоком різних аргументів та обґрунтувань, дає змогу виявити різні точки зору, які існують у суспільстві, на підставі чого отримати пропозиції щодо прийняття чи неприйняття нормативно-правового акта. Це, у свою чергу, сприяє підвищенню якості змісту самих нормативно-правових актів.

Постановка завдання. Метою цієї статті є розкриття поняття «громадське обговорення» як категорії конституційного права.

Результати дослідження. Сучасне демократичне суспільство складається з різноманітних зацікавлених груп, які мають свій інтерес у прийнятті того чи іншого нормативно-правового акта. Зважаючи на гетерогенність громадськості, існують відмінності у позиціях соціальних та корпоративних груп щодо прийняття тих чи інших нормативно-правових актів. Тому без перебільшення можна сказати, що проведення громадських обговорень сприяє прийняттю більш зважених та якісних за змістом нормативно-правових актів шляхом урахування інтересів зацікавленої громадськості. Результат цього процесу, зазначає М. Кушнір, є відображенням ступеня актуальності відповідних суспільних проблем для громадян, волі громадян до вирішення цих проблем, що виражена цими громадянами як одноосібно, так і через узгоджену колективну думку [1, с. 123].

Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів у рамках проведення громадського обговорення передбачає передусім можливість для усіх зацікавлених осіб виявити свою громадянську активність та долучитися до процесів вирішення державних та суспільних справ. Спільно прояснюючи можливі наслідки і порівнюючи аргументи різних варіантів вибору, учасники можуть прийти під час проведення громадського обговорення проектів нормативно-правових актів до таких рішень, які раніше навіть не передбачалися. Головними завданнями при цьому, на думку Ю. Хабермаса, є забезпечення рівного доступу до громадського обговорення, вільної участі у ньому всіх громадян і їх об'єднань та створення ефективних інститутів і механізмів як самого громадського обговорення, так і врахування його результатів під час прийняття нормативно-правових актів [3, с. 123].

Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень вказує на такі здобутки проведення громадського обговорення:

1. Захист – гарантування розгляду потреб та інтересів зацікавлених сторін, яких стосується цей проект правового акта, та на основі цього здійснюється вплив на суб'єктів прийняття рішень до голосування.

2. Підвищення поінформованості – інформування членів, споживачів та ключових груп громадян про процес складання проекту правового акта.

3. Експертиза та рекомендації – проведення аналізу та дослідження за питаннями, що розглядаються з метою інформування та впливу на суб'єктів прийняття рішень.

4. Інновація – вироблення рішення шляхом впровадження нових підходів, практичних заходів та конкретних моделей, які будуть корисними для конкретних груп громадян.

5. Контроль – стеження за розробкою проекту для забезпечення того, щоб процес його прийняття був демократичним, прозорим та оптимально ефективним [4, с. 10-12].

Термін «обговорення», відповідно до Тлумачного словника української мови, означає «дію щодо обміну думками, враженнями з кимось, разом докладно аналізувати щось, висловлюючись по черзі» [5, с. 571]. Довідкове видання «Парламентаризм: реєстр термінів і понять» розуміє під терміном обговорення «управлінську процедуру, що включає обмірковування, розгляд, аналіз, порівняння, оцінку, внесення пропозицій у зв'язку з розробкою проекту документа, рішення, програми тощо» [6, с. 292]. Російський вчений В. Кряжков визначає громадське обговорення проектів нормативно-правових актів як «особливий вид державно-правових відносин, що виникають між органами публічної влади та громадянським суспільством у зв'язку з нормотворчістю, у рамках яких громадянам офіційно пропонується в установленому порядку висловити свою думку (внести пропозицію, зауваження, доповнення) з приводу правових актів, які розроблюються зазначеними органами для подальшого врахування під час прийняття відповідного закону, іншого нормативного правового акта або важливого рішення» [7, с. 19].

На думку українських вчених А. Євгенєвої та Ю. Шкарлата, публічні громадські обговорення варто кореспондувати з «проведенням парламентських, комітетських та інших громадських слухань, конференцій, семінарів, форумів, круглих столів, зборів, зустрічей з громадськістю, громадських приймалень, теле- або радіодебатів, дискусій, діалогів, інтерв'ю та інших передач теле- і радіомовлення, телефонних «гарячих ліній», а також засоби електронного врядування» [8, с. 48-49].

Щодо нормативного утвердження поняття «обговорення», воно вперше було введено у вітчизняний юридичний обіг після появи виходу рішення Президії ЦВК СРСР «Опублікувати проект Конституції Союзу РСР для всенародного обговорення» від 11 червня 1936 р. [9, с. 139-140]. Утім, в актах радянського законодавства інститут громадських обговорень був уперше закріплений лише у Конституції СРСР 1977 р., а пізніше деталізований у Законі СРСР «Про всенародне обговорення важливих питань державного життя» від 30 червня 1987 р. Зокрема, у Преамбулі цього Закону зазначалося: «Подальше поглиблення соціалістичної демократії, розвиток самоврядування народу передбачають розширення для кожного громадянина СРСР реальних можливостей здійснювати конституційне право на участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні проектів законів і рішень загальнодержавного та місцевого значення, а також важливих питань суспільного життя, що виносяться на обговорення громадськими організаціями відповідно до їх статутних завдань. Цей Закон покликаний сприяти розвитку участі громадян у виробленні рішень із важливих питань державного і суспільного життя на основі широкої гласності, зіставлення та врахування різних думок і пропозицій трудящих» [10].

Закон СРСР «Про всенародне обговорення важливих питань державного життя» від 30 червня 1987 р. детально визначив порядок та принципи проведення обговорень, які цілком відповідали демократичним засадам. Утім, незважаючи на прогресивний характер його нормативних положень, конституційно-правове визначення громадських обговорень так і не забезпечило їх утвердження як форми впливу громадськості на прийняття норматив-

но-правових актів. Загалом за радянської доби громадські обговорення мали практично протилежне функціональне спрямування, порівняно з сучасним їх демократичним розумінням. Так, у СРСР громадські обговорення проводилися не скільки з метою дізнатися громадську думку з приводу прийняття певного нормативно-правового акта, скільки, навпаки, підготувати її до вже розробленого партійною номенклатурою відповідного проекту.

У цьому контексті варто зазначити, що за радянських часів панувало дві теоретичних концепції щодо ролі і місця громадських обговорень у процесі прийняття нормативно-правових актів. Відповідно до першої концепції, авторами якої були радянські вчені Д. Ковачев та Л. Антонова, цей процес є тільки державною діяльністю, у результаті якої воля народу відображається у законі, а всенародне обговорення проектів Конституції та законів, хоч і є активно-творчим елементом правотворення, до законодавчого процесу не входить. Згідно з другою концепцією, яку розробили та теоретично обґрунтували Ю. Тихомиров та Р. Халфіна, законодавчий процес є більш широким явищем, ніж діяльність правотворчих органів, і обговорення проектів Конституції та законів може бути розцінено як його складовий елемент [1, с. 119].

Зі здобуттям незалежності України поняття «громадське обговорення» поступово було закріплено у чинному законодавстві переважно на рівні підзаконних актів, а згодом отримало своє нормативно-правове визначення. Зокрема, публічне громадське обговорення, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996, є безпосередньою формою проведення консультацій з громадськістю. Громадське обговорення передбачає організацію і проведення: конференцій, форумів, громадських слухань, засідань за круглим столом, зборів, зустрічей із громадськістю, теле- або радіодебатів, інтернет-конференцій, електронних консультацій [11].

У Наказі Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля» від 18 грудня 2003 р. № 168 визначається, що громадське обговорення (публічне слухання або відкрите засідання) – це процедура виявлення громадської думки з метою її урахування під час прийняття органами виконавчої влади рішень з питань, що справляють чи можуть справити негативний вплив на стан довкілля (навмисне вивільнення генетично змінених організмів; розміщення, проектування, будівництво або реконструкція об'єктів; розроблення проектів нормативно-правових актів тощо). Суб'єктами громадського обговорення є: органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, суб'єкти підприємницької діяльності, які планують або здійснюють господарську діяльність, засоби масової інформації, зацікавлена громадськість [12].

Аналогічне визначення поняття «громадське обговорення» закріплено і в Положенні про участь суб'єктів громадського обговорення у підготовчій роботі щодо прийняття нормативно-правових актів з питань митної справи, яке затверджено Наказом Державної митної служби України від 10 вересня 2004 р. № 658. Однак у цьому Положенні визначено інших суб'єктів громадського обговорення. Такими називаються громадяни, суб'єкти господарювання, їх об'єднання та наукові установи, а також консультативно-дорадчі органи, що створені при органах державної влади та органах місцевого самоврядування і представляють інтереси громадян та суб'єктів господарювання [13].

Поряд із поняттям «громадське обговорення» в офіційних юридичних джерелах також використовується близьке за змістом та схоже за співзвучністю поняття «громадські слухання». Зокрема, у ст. 13 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р. № 28097-ВР громадські слухання визначаються як право територіальної громади зустрічатися із депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування [14].

На сьогодні громадські слухання набули великого поширення у діяльності органів місцевого самоврядування України та використовуються територіальними громадами як консти-

туційно-правова форма впливу на прийняття нормативно-правових актів на місцевому рівні. У зв'язку з цим, вказують українські вчені М. Лациба, І. Лукеря та О. Вашук-Огданська, громадськими слуханнями часто називають будь-яке обговорення з громадськістю, яке проводить орган місцевого самоврядування [15, с. 16]. На наш погляд, незважаючи на лінгвістичну та змістовну близькість громадських обговорень та громадських слухань, їх все ж таки варто розмежовувати під час здійснення впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів.

Головна відмінність між громадськими обговореннями та громадськими слуханнями полягає у тому, що перші можуть тривати певний проміжок часу, у деяких випадках навіть до півроку, у той час коли громадські слухання, відповідно до чинного конституційного законодавства України, зокрема Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 р., є формою участі членів територіальної громади у прийнятті рішень на місцевому рівні шляхом проведення зустрічей із депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування. Крім того, предмет проведення громадських слухань є більш ширшим, ніж предмет громадських обговорень, оскільки на громадські слухання можуть виноситися не лише проекти нормативно-правових актів, як, наприклад, під час проведення громадських обговорень, але й також звіти депутатів ради, посадових осіб органів місцевого самоврядування та інші важливі питання, які викликають інтерес у членів територіальної громади, однак не потребують нормативно-правового вирішення.

Тобто різниця між цими проявами впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів полягає у тому, що громадське обговорення є довготривалим та розтягнутим у часі багатоетапним процесом, як правило, зі значною географією його проведення та із залученням великої кількості різних суб'єктів, зокрема й органів державної влади. Громадські слухання мають значно менший прояв та складність проведення, оскільки є формальними зборами місцевих жителів, на яких представники органів місцевого самоврядування ознайомлюються з думкою територіальних громад щодо конкретного рішення або заходу місцевої влади, які не завжди мають нормативно-правовий характер вирішення. На підставі цього вважаємо, що громадські слухання можуть бути одним із етапів у проведенні громадського обговорення певного проекту нормативно-правового акта у масштабах усієї держави або певного регіону. Однак, з методологічної точки зору, повністю ототожнювати ці поняття є некоректним та юридично помилковим.

У наукових та нормативно-правових джерелах, окрім поняття «громадські слухання», для позначення громадських обговорень також широко використовується таке поняття, як «парламентські слухання». В американських офіційних виданнях під цією категорією розуміється одна з форм діяльності парламентарів або їх палат, яка полягає у заслуховуванні думок членів парламенту, державних та громадських діячів, а також експертів із конкретного законопроекту або іншого питання, яке входить до компетенції парламенту [16, с. 1]. У вітчизняному Великому енциклопедичному юридичному словнику парламентські слухання кореспондуються з «формою діяльності парламенту або окремих депутатів, яка проводиться у вигляді публічного обговорення актуальних питань державного та суспільного значення, які потребують законодавчого урегулювання або вирішення із залученням спеціалістів та заінтересованих організацій» [17, с. 607].

Використання поняття «парламентські слухання» для позначення одного з етапів громадського обговорення у рамках впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів є цілком коректним, оскільки через проведення парламентських чи комітетських слухань здійснюється розгорнуте громадське обговорення певного важливого законодавчого питання. Через парламентські та комітетські слухання депутати та члени уряду шляхом залучення до їх проведення громадськості, можуть отримати всебічну інформацію щодо проблемних питань державної політики. Тому вони логічно доповнюють механізми громадського та парламентського контролю за діяльністю уряду. Головна мета парламентських слухань, слушно додає український вчений П. Шляхтун, – це привернення уваги до суспільно важливого питання. У зв'язку з цим, часте проведення парламентських слухань з різних питань взагалі може позбавити сенсу цю форму діяльності парламенту [18, с. 335].

Однак, незважаючи на близькість, яка має місце у проведенні громадських обговорень та парламентських слухань у рамках впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів, ототожнювати їх буде юридично помилковим. По-перше, різниця між громадськими обговореннями та парламентськими слуханнями полягає у форматі їх проведення. Якщо громадське обговорення передбачає виключно відкритий характер здійснюваних заходів, то парламентські слухання за відповідним рішенням парламенту іноді можуть мати і закритий характер, на яких переважно обговорюються питання конфіденційного характеру, а також ті, які зачіпають відомості, що становлять державну або іншу охоронювану законом таємницю. По-друге, предметом громадського обговорення може бути будь-який нормативно-правовий акт, то предметом парламентських слухань тільки проект закону або інше рішення парламенту. Крім того, парламентські слухання доволі часто проводяться не лише з питання обговорення положень певного проекту, а також із метою покращення правозастосовної діяльності чинного законодавства з метою з'ясування ефективності прийнятих законів та інших рішень парламенту. По-третє, часові рамки та географія проведення громадського обговорення є значно більшими, ніж під час проведення парламентських слухань.

Не менш важливим моментом у розумінні поняття громадського обговорення є розкриття принципів, які лежать в основі його проведення. Варто звернути увагу, що питання принципів проведення громадського обговорення знайшло своє відображення на рівні деяких підзаконних актів. Зокрема, такі принципи чітко визначені у Положенні про участь суб'єктів громадського обговорення у підготовчій роботі щодо прийняття нормативно-правових актів із питань митної справи, яке затверджено Наказом Державної митної служби України від 10 вересня 2004 р. № 658. Основними принципами участі суб'єктів громадського обговорення у цьому Положенні визначаються: прозорість та демократичність, доступ суб'єктів громадського обговорення до інформації для прийняття відповідних нормативно-правових актів, урахування громадської думки під час прийняття остаточного рішення, сприяння участі суб'єктів громадського обговорення у прийнятті рішень [13].

Отже, зважаючи на викладене, можна констатувати, що процесу проведення громадського обговорення щодо проекту нормативно-правового акта притаманні певні ознаки. По-перше, публічне винесення органом публічної влади відповідного проекту нормативно-правового акта на громадське обговорення. По-друге, встановлення чітких хронологічних рамок, в яких здійснюється громадське обговорення. По-третє, визначення відповідальних суб'єктів серед органів публічної влади, їх посадових і службових осіб, які мають забезпечити проведення громадського обговорення. По-четверте, надання реальної можливості громадськості висловити свої пропозиції та зауваження щодо проекту нормативно-правового акта, який винесений на громадське обговорення. По-п'яте, узагальнення результатів проведеного громадського обговорення. По-шосте, оприлюднення результатів проведеного громадського обговорення з визначенням ступеня врахування пропозицій та зауважень, які надійшли стосовно проекту нормативно-правового акта, який був предметом обговорення.

Висновок. Під поняттям «громадське обговорення» варто розуміти сукупність передбачених законодавством заходів, які організуються та проводяться у чітко визначені строки органами публічної влади з метою виявлення громадської думки та її урахування під час прийняття нормативно-правових актів шляхом їх розширеного розгляду громадськістю, здійснення експертного аналізу, порівняння та оцінки, а також внесення громадянами та їх об'єднаннями відповідних пропозицій і зауважень.

Список використаних джерел:

1. Кушнір М. Всенародне обговорення проекту нормативно-правового акту у контексті принципу випереджаючого стану державного (на прикладі конституційного процесу) / М. Кушнір // Науковий вісник академії муніципального управління: Збірник наукових праць. – Серія «Управління». – 2001. – Випуск 1. – С. 118–125.

2. Бусова Н. Делиберативная модель демократии и политика интересов / Н. Бусова // Вопросы философии. – 2002. – № 4. – С. 45–58.
3. Habermas J. Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats / J. Habermas. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992. – 668 s.
4. Code of Good Practice for Civil Participation in the Decision-Making Process (CONF/PLE(2009)CODE1): Adopted by the Conference of INGOs at its meeting on 1st October 2009. – Strasbourg, 2009. – 17 p.
5. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / За заг. ред. проф. В. Дубічинського. – Х.: ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
6. Парламентаризм: реєстр термінів і понять: довідк. вид. / авт.-упоряд.: О. Копиленко та ін.; Ін-т зак-ва Верховної Ради України. – К.: К.І.С., 2012. – 512 с.
7. Кряжков В. Общественное обсуждение проектов законов и иных важных решений в Российской Федерации (конституционно-правовые вопросы) / В. Кряжков // Journal of Constitutionalism and Human Rights. – 2013. – № 1. – С. 18–23.
8. Законотворчість: участь громадськості у законодавчому процесі: Інформаційно-аналітичне дослідження / А. Євгенєва, Ю. Шкарлат; Програма сприяння Парламенту України. – К.: Вид-во «Заповіт», 2008. – 98 с.
9. Погорілко В. Референдне право України: Навч. посібник / В. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К.: Вид-во, «Ліра-К», 2006. – 366 с.
10. О всенародном обсуждении важных вопросов государственной жизни : Закон СССР от 30 июня 1987 года // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1987. – № 26. – Ст. 387.
11. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276/2005 // Офіційний вісник України. – 2005. – № 38. – Ст. 2363.
12. Про затвердження Положення про участь громадськості у прийнятті рішень у сфері охорони довкілля : Наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 18 грудня 2003 р. № 168 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 6. – Ст. 357.
13. Про затвердження положення про участь суб'єктів громадського обговорення у підготовчій роботі щодо прийняття нормативно-правових актів з питань митної справи : Наказ Державної митної служби України від 10 вересня 2004 р. № 658 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 39. – Ст. 2601.
14. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 28097-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
15. Місцева демократія в Україні: нові стандарти / Укр. незалеж. центр політ. дослідж.: М. Лациба, І. Лукеря, О. Ващук-Огданська. – К.: Агентство «Україна», 2013. – 236 с.
16. Printed Hearings of the House of Representatives Found Among Its Committee Records in the National Archives of the United States, 1824-1958 (Special List 35) / Compiled by Buford Roland, Jose D. Lizardo and George P. Perros. – Washington: National Archives and Records Service, 1974. – 197 p.
17. Великий енциклопедичний юридичний словник / За редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ «Вид-во Юридична думка», 2007. – 992 с.
18. Шляхтун П. Конституційне право: словник термінів / П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – 568 с.

